

ФОЛЬКЛОР

УДК 821.161.2“18/19”-1.09І.Франко.07:39:008

ОДИН ЛІТОПИСНИЙ СЮЖЕТ У ПЕРЕСПІВАХ ТА КОМЕНТАРЯХ ІВАНА ФРАНКА: СУЧАСНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Василь Сокіл

*Інститут народознавства НАН України, відділ фольклористики
проспект Свободи, 15, Львів 79000, Україна,
тел.: (+38032) 297 01 56, e-mail: ina@mail.lviv.ua*

Проаналізовано літописний сюжет про спалення Іскоростеня у фольклорних варіантах та переспіві І. Франка. Розглянуто структурні та семантичні складові сюжету “Ольжина помста”. Простежено генетичні витоки окремих мотивів в етнокультурних вимірах.

Ключові слова: літописний сюжет, фольклорна версія, переспів, реконструкція тексту, етнокультурний вимір.

В останні роки свого життя Іван Франко посилено цікавився стародавньою історією. Доказом цього можуть слугувати цикли поетичних творів – “Студії над найдавнішим київським літописом” та “Історії Стародавнього Риму”. Перший з них так і залишився незавершеним, хоча І. Франко віддав йому майже десять років праці. Отже, він здійснив переспіви, реконструкції та тлумачення літописних оповідань, оскільки його метою було “видання найстаршого київського літопису в первісній віршованій формі з додаванням критичного, історичного та літературного апарату” [20, с. 519].

До написання цієї розвідки спонукала І. Франка “Історія України-Руси” М. Грушевського. Високо цінуючи свого наукового побратима, І. Франко не погоджувався зі стилем викладу історичних подій, назвавши його “холодною прозою”. На його переконання, бракувало заглиблення у народну творчість. У передньому слові до своєї праці І. Франко схилявся до думки, що літописні оповідання могли адаптуватись в українському середовищі, але замандрували здебільшого з інших традицій [20, с. 7]. Тобто він залишився прихильником теорії норманського походження Русі, у тому числі міграції окремих літописних оповідань.

Предметом подальшого нашого розгляду стане один літописний сюжет, який у Франковому переспіві названий “Ольжина помста”. Якщо порівняти його реконструкцію літописного тексту та перспіву, доходимо висновку, що поетичне начало явно превалює в останньому. Поза увагою залишаємо порівняльні текстологічні проблеми, а дамо інтерпретацію структури, семантики та генетичних витоків окремих мотивів в етнокультурних вимірах.

Ольга – це велика княгиня київська, рік народження невідомий, померла – 969. Її християнське ім’я – Олена. Вона – дружина князя Ігоря, в роки неповноліття свого сина Святослава Ігоровича управляла Київською державою. Згідно з

джерелами, Ольга жорстоко розправилася з древлянами, які під час повстання 945 р. вбили її чоловіка. Вона стала відомим державним діячем, підтримувала зв'язки з німецьким королем Оттоном I. Їй вдалося переконати Святослава не здійснювати після її смерті язичницької тризни. Згодом канонізована православною церквою.

Отже, за давньоруським правом, регламентованим у першому писаному кодексі “Руська правда”, складеному у 1016 р., було зазначено, що брат має відомстити за брата, батько за сина, син за батька і т.д. У рік трагічної смерті князя Ігоря його син Святослав був ще малолітній, відомстити могла дружина Ольга. Власне детальний опис цієї помсти подав літописець. Древляни вирішили, що їхній князь Мал повинен одружитися з Ігоревою вдовою. Коли вони приїхали до Києва, Ольга розправилася з ними. У першій версії говориться, що гостей, які сиділи в човні, принесли до княжого терема, вкинули в яму і живцем загорнули. У другій – княгиня наказала замкнути древлян у лазні й спалити. А в третій – справляла тризну на могилі Ігоря, звелівши згодом усіх древлян посікти мечами [11, с. 32–33].

Відлуння трагічної події про помсту княгині Ольги збереглося певною мірою в усній традиції українців. Її зокрема зафіксував В. Кравченко. Порівняльний аналіз літописних версій з народною показав, що вони мають дещо спільного, але є й низка суттєвих відмінностей. Якщо в літописі древлянський князь Мал хотів узяти собі за дружину вдову Ольгу, то у фольклорному варіанті виступає квазіісторичний князь Іскра, котрий відправив послів до Ольги з метою примирення. Перша помста княгині змальована практично як у літописі, так і в усній словесності (“Ольга тіє послі живіє позакопувала”). Друга – ідейно різниться. У літописі: княгиня замкнула послів у лазні й спалила. У переказі: Ольга відправила своїх послів до Іскри, щоб домовитися про данину, але той звелів перед прийняттям “натопіт баню для їх і там їх подушіув”. Цілком можливо, що жорстока розправа княгині зі сватами не обійшлася без контамінації з аналогічним казковим мотивом. М. Костомаров говорить про епізод з древлянськими послами, спаленими (задушеними) в лазні як такий, що нагадує казку про царівну Зміївну, котра заманує до себе молодців і спалює в печі [8, с. 108]. Штрих до богатирського образу Ольги маємо і в записі М. Коробки про її ворогування з Ігорем, котрого, не пізнавши, вбиває [7, с. 296]. Версії третьої помсти у народному творі немає, зате найширше оповідається про зруйнування Іскоростеня. Картина облоги й знищення древлянської столиці постає і зі сторінок літопису. Ольга ціле літо не могла взяти місто і вдалася до хитроців: “Нині у вас нема ні меду, ні хутра, – зазначається там. – Лише малого я у вас прошу: дайте мені од двора по три голуби і по три горобці. Бо не хочу я тяжкі данини накласти на вас, як ото муж мій, а сього прошу у вас малого. Знемоглись бо ви есте в облозі, то ж дайте мені се мале” [11, с. 34]. Сплатили древляни незвичайну данину. Ольжині дружинники поприв'язували птахам запалені трути, а ті, полетівши додому, позапалювали оселі. Іскоростень згорів дотла.

Напевно, цей епізод потрапив до літопису з народних уст; він же, між іншим, активно живе і сьогодні в усній традиції українців. Необхідно підкреслити, що його композиційна схема майже повністю збережена, незначні зміни відбулися лише в окремих сюжетних фразах, образах. Так, у згадуваному записі В. Крав-

ченка замість князя Мала оборону Коростеня тримав Іскра, від імені якого нібито й пішла назва міста [13, с. 18]. Вже без тлумачення зустрічаємо найменування міста Іскра у публікації М. Коробки [13, с. 18].

Найбільше варіюється форма данини, яку запросила Ольга, передусім її предметно-кількісні характеристики. Згідно з літописом, княгиня захотіла від кожного двора по три голуби і три горобці; відповідно у переказах: по голубу й горобцю [13, с. 19], по парі голубів [13, с. 27], просто “голубів” [13, с. 20]. Аналогічним у писемному і фольклорних джерелах є також спосіб підпалення міста, який, щоправда, переноситься на Ольгу: вона поприв’язувала птахам “якісь фітеля, такіє гньоти” (“факела”, “вогонь”), і ті спалили Іскоростень.

Практично ідентичний варіант захоплення фортеці “по-іскоростенськи” зафіксував у Карпатах І. Вагилевич. Сюжет стосується облоги татарами Урицького замку, на чолі яких стояв напівдемон Шолудивий Буняка. Вдавшись до хитрощів, він пообіцяв, що відступить від міста Бич, якщо візьме з кожної хати по голубу й горобцю. Відтак Шолудивий Буняка наказав причепити птахам під крила запалену губку, обмотану сірчаними нитками, і ті полетіли в свої гнізда. З того постала в місті пожежа, під час якої татари вдерлися до нього [23, с. 163–164; 14, с. 47–48].

Мотив спалення міста за допомогою голубів та горобців дуже старий і відомий іншим народам. Цікаві паралелі до нього подав вірменський історик Асохік, згідно з якими багдадський емір ібн-Хосров (кінець X ст.) спалив місто за допомогою собак, обмазаних нафтою і підпалених; він нагадує подібний спосіб знищення полів лисицями, що приписується Самсонові (біблійний сюжет. – В.С.). Крім того, цей історик повідомив ще про Олександра Македонського, котрий зруйнував палац, що знаходився на високій скелі, випустивши птахів з вогнем. В. Василевський, навівши цей останній матеріал, засумнівався в його конкретності, адже невідомо, що за палац був підпалений македонянами за допомогою птахів. Такого епізоду немає в романі Псевдо-Калістена, та дослідник припускає, що Асохік міг знати його з вірменської редакції Псевдо-Калістена, яка належить Мойсею Хоренському [1, с. 403].

Інший історик XIII ст. Саксон Граматик у “Діяннях датчан” помістив два оповідання про взяття міста за допомогою підпалених птахів. Перший стосується датського епічного героя Гаддінга, другий – норвежця Гаральда. Це король, названий Суворим, що жив у 1015–1066 рр. Він кілька років на чолі варязької дружини перебував на службі в Київській державі та Візантії. Цікаво, що 1044 р. Гаральд одружився з донькою Ярослава Мудрого Єлизаветою Ярославною; до того ж, він автор кількох поетичних творів, зокрема пісні, присвяченої Єлизаветі Ярославні. Ставши королем, Гаральд Суворий робив спроби завоювати Данію, однак загинув під час походу в Англію у боротьбі з англо-сакським королем Гарольдом.

Йому, Гаральдові Суворому, Сноррі Стурлусон припише ту ж саму військову хитрість, згідно з якою герой “наказав своїм птахоловам ловити пташок, які в’ють гнізда в місті і вилітають удень у ліс в пошуках їжі. Гаральд наказав прив’язати до пташиних спинок соснові стружки, змазані воском та сіркою, і підпалити їх. Коли птахів відпустили, вони всі полетіли в місто до своїх пташенят, яких висиділи на дахах, покритих соломною й очеретом. Вогонь поширився з птахів на дахи. І хоча кожен птах приносив небагато вогню, невдовзі спалахнула

велика пожежа, тому що багато птахів прилетіло на дахи по всьому місту, і один будинок почав займатися від іншого, і загорілось усе місто” [16, с. 405].

Дослідниця взаємин Давньої Русі і Скандинавії О. Ридзевська вважає Гаральдових птахів літописного походження [12, с. 201]. Сюжет, гадаємо, міг проникнути на північ не тільки внаслідок родинних контактів, а й через інших осіб, які мандрували “варязькими” шляхами. Це стосується також прив’язки мотиву до Гаддінга, ба навіть Олександра Македонського у пізній вірменській редакції.

Використання підпалених птахів як військової хитрості, на думку дослідників, – момент вторинний [12, с. 201]. Є серйозні підстави вважати цих птахів культовими. Німецький етнолог Фрідріх Лібрехт возводить їх до глибокої давнини – до культу вогню, сонця й плодючості [22, с. 261–263; 12, с. 201]. На культове, магічне значення, яке лежить в основі військової хитрості з птахами, вказував Іван Жданов, потверджуючи матеріалом з “Історичної природи” Плінія, який стоїть у зв’язку з вогненним птахом (*avis incendiaria*) [3, с. 48].

О. Ридзевська припускала, що вогняні птахи могли бути в слов’ян автохтонами. Не маючи відповідних джерел у котрогось із цих народів, вона навела поширений в індіанців Південної та Північної Америки міф про птицю, що принесла їм вогонь на хвості [12, с. 201]. У цей семантичний ряд можна поставити гу-цувльську “гадину з крилами” (дракона), у якої на хвості “була пацьирка, що на увес сьвіт сьвітила” [21, с. 15–16]. Хоча легенда значною мірою християнізована, все ж проглядається в ній первісна іпостась вогняного птаха. Більше прикладів знаходимо у “Велесовій книзі”:

- 1) І Мати співала, тая красная птиця,
яка несла пращурам нашим огінь для домівок їхніх.
- 2) І там Мати-Слава перед нами йде,
що огень дала пращурам нашим [2, с. 109].

З цитат видно безпосередній зв’язок Матері-Птиці з вогнем, який виразніше прочитується в іншому місці “Велесової книги”:

- Се б’є крилами Мати-Птиця,
що брахманове йдуть до нас.
[...] і Мати кличе до Вишнього,
що дав їй вогонь до вогнищ наших [2, с. 124].

С. Наливайко схильний бачити ідейну спільність між образом “Мати-Птиця” (“Матиря Сва”, “Матиря”) та давньоіндійськими міфологічними персонажами [10, с. 274]. Згідно з міфом, бог-деміург Тваштар видав свою доньку Саранью за Вівасвата – бога Сонця. Проте горда Саранья покинула чоловіка, залишила й дітей. Тваштар не прийняв дочки, а Вівасват здійснив жертвоприношення й дарував людям вогонь. Він послав Матарішвана – духа вогню й вітру, і той приніс його з небес на землю [17, с. 22–25]. Між тим, Матарішван разом з іншими богами створив Агні (вогонь), добув його тертям, у зв’язку з чим перший компонент імені – Матарі пов’язується із санскритським “матарі” – “трут” (цікавий збіг з літописною версією, де говориться, що птахам попричепляли “трути”). Деякі дже-

рела зазначають, що Матарішван – син сонячного птаха Гаруди, а Гаруда – птах вищого бога Вішну.

На перший погляд може здатися, що немає нічого спільного між давньоіндійськими міфами та Ольжиними голубами й горобцями, оскільки вони у циклі творів виглядають цілком конкретно. У них нібито нічого міфологічного й немає, якби не той прецедент, пов'язаний з вогнем, що приписувався птахам. Його можна зрозуміти лише через призму міфопоетичного світобачення, адже підпалені горобці й голуби – залишки давньоіндоевропейських вірувань про вогняного птаха. Не випадає з цього ланцюга й словацька “птиця-вогневик”, звідти, мабуть, і казкова “жар-птиця”. Птахи в досліджуваному сюжеті символічні, бо горобець втілює прив'язаність до людини, а голуб виступає в ролі небесного вісника, знаку душі померлого [4, с. 348]. Однак вогонь відіграє тут караючу функцію. Українські вірування свідчать, що “огонь може помститись пожаром” [9, с. 171], у даному випадку за допомогою горобців та голубів як іпостасей вогняного птаха. Ця помста – відповідь за вбивство древлянами полянського князя Ігоря. Ольжині птахи стали жертвою вогню, а жертвоприношення покликане забезпечувати перемогу.

Важко пов'язати історичну постать княгині Ольги, котра використала птахів для помсти, з “Вольгочкою” в колядці, що посилає про себе вість птахом, просячи його:

Я ж тебе, гоголю, хорошенько зряжу,
Я ж твою голівоньку жемчугом вложу,
Я ж твої крилечка позолочу [6, с. 351].

Звісно, що в колядці пташка має інше функціональне призначення і сприймається як прекрасний поетичний образ. Але і “позолочені” крильця, “жемчужна” голівонька дають підстави добачати в цих атрибутах відгомін архаїчних вірувань про вогняну птицю. З більшою впевненістю про неї можна говорити, базуючись на гуцульській колядці, в якій вона (птиця) збігається з Ольжиними голубами навіть номінативно. То ж святого Петра в поході по Різдво (пізніє християнське нашарування) “пирийшло сиве голуб'є”. Він налякався цього голуба:

Бо й тому з йирта полемінь пишла,
Ой бо із очий искри скакали [5, с. 19].

Аналогічний мотив простежується в іншій колядці, зафіксованій у колишньому Ушицькому повіті, однак він не такий прозорий, бо йдеться про “чудо чуднеє вогнем страшное” [19, с. 352], уже без зооморфних ознак.

Отже, близькість розглянутих літописних і фольклорних версій про помсту княгині Ольги безсумнівна. Але не можна огульно стверджувати, що перекази виникли під впливом писемного джерела, швидше літописець користувався народними варіантами, які на той час були сформовані і зберігаються й досі у різних модифікаціях. Розглянутий сюжетний мотив впливає з давніх вірувань українців, які почасти є спільними для індоевропейських народів.

1. *Василевский В.* Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков // Журнал министерства народного просвещения. 1875. № 2. С. 394–451.

2. Велесова книга: Легенди, міфи, думи. Скрижалі буття українського народу / Упоряд., переклад, довідк. матеріал Б. Яценка. К.: Індоєвропа, 7503 (1995). 316 с.
3. *Жданов И.* Русский былевой эпос. Исследования и материалы. I–V. СПб., 1895. 631 с.
4. *Иванов В., Топорков В.* Птицы // Мифы народов мира. Энциклопедия: В двух томах. М.: Сов. энциклопедия, 1987. Т. 2. С. 348.
5. Колядки і щедрівки / Збір. В.Гнатюк. Т. 1 // Етнографічний збірник. Львів, 1914. Т. 35. 270 с.
6. Колядки та щедрівки: Зимова обрядова поезія трудового року / Упоряд., передм. і приміт. О. Дея. К.: Наук. думка, 1965. 804 с.
7. *Коробка Н.* Сказание об урочищах овручского уезда и былины о Вольге Святославине // Известия отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. СПб., 1898. Т. 13. Кн. 1. С. 292–328.
8. *Костомаров Н.* Предания первоначальной русской летописи в соображениях с русскими народными преданиями в песнях, сказках и обычаях // Костомаров Н. Собр. сочинений. СПб., 1905. Т. 13. Кн. 5. С. 289–392.
9. *Кравченко В.* Вогонь. Матеріал, зібраний на Правобережжі // Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Науковий щорічник. К., 1927. Вип. 1–3. С. 147–181.
10. *Наливайко С.* “Велесова книга”: індійські паралелі // Велесова книга. С. 269–288.
11. Повесть минулих літ // Літопис руський. К.: Дніпро, 1989. С. 1–178.
12. *Рыдзевская Е.* К вопросу об устных преданиях в составе древней русской летописи // Рыдзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XV вв. (Материалы и исследования). М.: Наука, 1978. С. 159–236.
13. *Сокіл В.* Древлянська земля у переказах // Берегиня. 1999. № 3. С. 15–25.
14. Писана керниця: Топонімічні легенди та перекази українців Карпат / Збір. і впоряд. В. Сокіл. Львів: Інститут народознавства, 1994. 205 с.
15. *Студинський К.* Кореспонденція Я. Головацького в літах 1835–49. Львів, 1909. 63 с.
16. *Стурлусон С.* Круг земной / Изд. А. Гуревича и др. М.: Наука, 1980. 685 с.
17. *Темкин Э., Эрман В.* Мифы древней Индии. М.: Наука, 1985. 332 с.
18. *Тиводар М.* Весняні скотарські свята, обряди та вірування населення Українських Карпат (друга половина XIX, середина XX ст.) // Народна творчість та етнографія. 1990. № 5. С. 32–39.
19. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования, собранные П. Чубинским. СПб., 1872. Т. 3. 466 с.
20. *Франко І.* Студії над найдавнішим київським літописом // Франко І. Збір. тв.: У 50-и т. К.: Наук. думка, 1976. Т. 6. С. 7–190, 519–549.
21. *Шухевич В.* Гуцульщина. Ч. 5. Львів, 1908. 300 с.
22. *Liebrecht F.* Zur Volkskunde. Heilbronn, 1879. Український переклад тексту див.: Писана керниця. С. 47–48.
23. *Wagilewicz D.J.* Berda w Uryczu // Biblioteka naukowego zakladu im. Ossolinskich. 1843. Т. 6. S. 163–164.

ONE OF THE ANNALISTIC SUBJECTS IN SONGS AND COMMENTARIES OF IVAN FRANKO: THE MODERN INTERPRETATION

Vasyl Sokil

The Institute of Ethnology at the National Academy of sciences of Ukraine,
the folklore department 15 Svobody av., Lviv 79000, Ukraine,
tel.: (+380322) 297 01 56, e-mail: ina@mail.lviv.ua

The paper deals with the annalistic subject about burning of Iskorosten in folklore variants and songs of I. Franko. Structural and semantic elements of the subject “Olga’s revenge” are considered. Genetic sources of individual motives are also analyzed.

Key words: annalistic subject, folklore version, song, reconstruction of the text, ethnocultural dimension.

**ОДИН ЛЕТОПИСНИЙ СЮЖЕТ
В ПЕРЕПЕВАХ И КОММЕНТАРИЯХ ИВАНА ФРАНКО:
СОВРЕМЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ**

Василь Сокил

*Институт народоведения НАН Украины,
отдел фольклористики проспект Свободы, 15, Львов 79000, Украина,
тел.: (+38032) 297 01 56, e-mail: ina@mail.lviv.ua*

Проанализирован летописный сюжет о сжигании Искоростеня в фольклорных вариантах и перепевах И. Франко. Рассмотрены структурные и семантические составляющие сюжета “Ольжина месть”. Прослежены генетические истоки отдельных мотивов в этнокультурных измерениях.

Ключевые слова: летописный сюжет, фольклорная версия, перепев, реконструкция текста, этнокультурное измерение.

Стаття надійшла до редколегії 04.08.2009
Прийнята до друку 20.10.2009